

РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЙ ВИЖИВАННЯ В МІСЦЯХ УВ'ЯЗНЕННЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ у 1941–1944 рр.

(на матеріалах листування громадян з УНФ
«Взаєморозуміння і примирення»)

У статті проаналізовано різні способи виживання в нацистських таборах та тюрмах в окупованій Україні, представлені самими колишніми в'язнями через 60 років після подій. Розглядаються не тільки різні варіанти спасіння, а й контекст подання власної долі автором листа.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, нацистський табір, в'язень табору, стратегії виживання, інтерпретація подій у спогадах.

У сучасній соціології термін «стратегія виживання» використовується в дещо негативному сенсі, тобто це характеризує не адаптовану до сучасних умов людину, яка тільки «виживає», а не живе на повну силу¹.

У психофізіології це поняття використовується для класифікації способів виживання та варіантів поведінки індивіда в екстремальних умовах, воно формулює три основні стратегії поведінки живої істоти у ситуації стресу: «бій», «біжи» та «замри», тобто дві активні: спротив або втеча, та пасивну — покірність долі².

У випадку нацистського табору також можна розглядати кілька варіантів поведінки в'язнів в залежності від психотипу та умов перебування. Основними типами поведінки були активний спротив, пристосування, повна покірність. На відміну від ефективності фізіологічних реакцій, можна споглядати майже протилежне значення форм поведінки: активний спротив означав смерть, але й повна покірність теж могла означати смерть, лише розтягнуту у часі.

У даній статті зроблено спробу представити різні типи поведінки в умовах місць ув'язнення, які сприяли виживанню людини. Слід зауважити, що документальною базою стало джерело недавнього походження, що пояснює вплив на самопрезентацію авторів листів таких стереотипів, як «герой», «героїчний спротив» та ін.

Спочатку слід вказати на надзвичайну цінність самого джерельного масиву, який можна інтерпретувати з багатьох точок зору.

Листи громадян з приводу компенсаційних виплат жертвам нацизму ще майже не аналізувалися істориками в силу того, що, по-перше, вони мають відносно недавнє походження, по-друге, протягом п'яти років вони перебували на внутрішньовідомчому зберіганні. Після закінчення цього строку такі документи, як правило, утилізували. На архівне зберігання було передано тільки особисті справи заявників, які містять копії підтверджуючих документів, та документацію щодо компенсаційних виплат. У даній статті використано кілька листів з колекції листування, переданої для розробки Інституту історії України НАН України. Істотну перевагу даної колекції в порівнянні з іншими джерелами особового походження з проблеми жертв нацизму становить наявність не менше чотирьох тисяч досить повно представлених біографій.

В даний час співробітниками відділу поступово проводиться обробка документації, на черзі публікації витягів з листів громадян за різними тематичними блоками: життя в окупації, долі дітей під час війни, концтабори, примусова праця в Райху, життя після звільнення і т.д. У цьому році буде видано перший випуск запланованої серії «Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення»», присвячений «відмовникам» — тим, хто залишився за рамками процесу виплат.

Колекція Інституту нараховує в цілому 841 прошиту справу 1997–2002 років без наскрізної нумерації, з формуванням за номером вихідної відповіді фонду, яка, як правило, додається в копії (загальна кількість звернень становить близько 70–80 тис.). Листи, за невеликим винятком, написані від руки, що іноді ускладнює їх прочитання. Велика їх частина написана безграмотно, в окремих випадках можна говорити навіть про унікальний стиль автора, оскільки не можна визначити мову листа. Зустрічаються листи у віршованій формі, так, одна заявниця написала про своє життя в таборі дев'ять сторінок римованого тексту. У цілому, незалежно від змісту, ці листи є своєрідним портретом цілого покоління з важкою долею і своєрідним світоглядом, який несе на собі відбиток перенесених страждань.

Слід враховувати, що мотивом для написання листів громадян до УНФ було прагнення отримати грошову виплату, що відображалося на змісті, причому заявники, які мали підтверджуючі документи, як правило, писали дуже стисло, а ті, хто не мав таких документів, намагалися описати минулі події якомога детальніше.

Вже потрапляння до табору або тюрми на окупованій території України здебільшого характеризує в'язнів як «непокірних», які за різних причин були неугодними владі (виключення становлять хіба що особи єврейської національності, які підлягали знищенню за національною ознакою).

Активне несприйняття окупаційної влади, опір становилися здебільшого причиною смерті, тобто їх не можна вважати стратегіями виживання у тих умовах.

Можна виділити кілька груп за способами виживання: порятунок іншими людьми від розстрілу, приховування поранених, втечі, пристосування до ситуації.

Найбільш активним способом із названих були втечі, деякі люди тікали кілька разів. Так, Раїса Ц., 16-річна дівчина єврейської національності, була депортована в липні 1941 року разом з іншими євреями з м. Тростянця Вінницької області до с. Ладижин Тростянецького р-ну, потім взимку — до табору «Печера», який називали табором смерті.

«...Після кількох спроб втечі, восени 1942 р. мені все таки вдалось з табору смерті втекти до с. Ст.[ара] Ободівка [...], де була затримана в концтаборі і в березні 1944 р. дочекалась звільнення»³.

У багатьох випадках тільки врятування іншими людьми могло допомогти вижити у безнадійних ситуаціях. Так, Галину К., якій було лише два роки, спас від розстрілу її брат:

«...Моєму старшому братові із 8 дітей — Аркадію вдалось чудом втекти зі мною на руках з місця розстрілу. До темряви він переховувався зі мною в сараї на вул. Першого травня, господарка якого — бухгалтерша змішторгу, заставши нас з братом, побігла за поліцаями, але нам вдалось втекти в яр за костьолом, а звідти до річки Унави, де брат залишив мене в рибаків, а сам переховувався в виритій ним траншеї, а з настанням морозів, простудився, захворів запаленням легенів і помер в січні 1942 року, не здавшись ворогові. Молодша сестра моєї спасительки [...] принесла мене від рибаків до старшої сестри [...], яка дала мені своє прізвище та нове ім'я — Галя, так як я себе називала «Боня» — Броня. З того часу і до визволення м. Фастова і Фастівського району Радянськими військами, моя спасителька ризикувала своїм життям та своїх близьких...»⁴.

На цьому прикладі добре видно, що реалізація стратегій виживання в екстремальних умовах окупації була деформованою соціальними ролями осіб, інстинкт самозбереження спрацьовував далеко не завжди.

Василя Х., 1926 р.н. з Миколаївщини, арештували за доносом сусідки про переховування зброї. Його били шомполами в жандармерії так, що сліди залишилися на все життя.

«...Мать (как я потом узнал) занесла через знакомых какому-то немцу две больших золотых серги и поэтому я наверно остался жив. Меня судил какойто выездной немецкий суд и присудил к 5-ти годам каторжных работ. Меня отправили в Киев, где сидел на подоле в тюрьме в 49 камере. Работали как каторжники, разбирали завалины, чистили канализации, сдевались как со скотом. Когда в 1943 году наши начали бомбить Киев (в декабре м-це) ми

с товарищами бежали. Когда был освобожден Киев я сразу пошел на фронт»⁵.

Цей приклад наочно ілюструє, як автор листа, не зважаючи на обставини, постійно чинив активний спротив режиму, однак вижив завдяки допомозі матері та корумпованості окупаційної влади.

Дзюню Ш., 1923 р.н. з м. Борислав Львівської області, разом з родичами загнали в єврейське гетто у приміщенні колишньої фабрики, її утримували в камері окремо від батьків, яких пізніше розстріляли. Вона перебувала в гетто до зими 1941 року, потім її шкільний товариш організував втечу за допомогою охоронця гетто та до визволення Борислава у серпні 1944 р. переховував її у криївці під підлогою веранди.

«В цій криївці не можна було ні стояти, ні сидіти, а тільки лежати як у могилі. Вийти з цього укриття я могла тільки пізно вночі, і то не кожен день, бо під час погромів фашисти з собаками робили обшуки, шукаючи євреїв. Я виходила тільки щоб поїсти і пройтись по хаті, тому що від постійного лежання боліли кості [...]. Так завдяки добрим людям-українцям мені вдалось вижити в жахливих умовах окупації і геноциду єврейського народу»⁶.

Постійно наражалися на небезпеку родичі партизан. За зв'язок с партизанами до тюрми потрапляли й діти, як, наприклад, трапилося з Олександром Д. Її батько до війни був офіцером, у 1941 році організував у Сумській області партизанські бази та загинув у бою. Під час каральних акцій у червні 1942 року село було повністю спалене, при цьому було розстріляно понад 120 жителів. Уся родина авторки листа разом з односельцями пішли до партизанів, її мати брала участь в бойових операціях.

«17 червня 1943 року під час проведення каральних операцій в Брянських лісах я разом з матір'ю, іншими мирними жителями і частиною партизан-бійців попали в полон і безпосередньо з партизанського загону були кинуті в німецький концтабір в м. Дубно (колишня польська тюрма). В концтаборі м. Дубно (Ровенська область) ми перебували до квітня 1944 року — до дня визволення радянськими військами»⁷.

У цих обставинах дівчина стала заложницею активної позиції її батьків, що призвело до її власних страждань. Такі випадки не були рідкістю. Так, Лідія П. була заарештована разом зі своєю мамою і сестрою через батька, який був потім страчений нацистами, перебувала в гестапо близько 2 місяців, через побої осліпла на одне око⁸.

На жаль, ще дуже мало відомо про трудові табори на окупованій території, часто тільки по спогадах можна встановити існування подібних місць ув'язнення. Деякі листи з названої колекції підтверджують розповсюдженість цього явища, всупереч існуючим стереотипам про те, що на окупованій території населення переважно залишалося по своїх домівках.

Так, Аміт А., кримський татарин за національністю, якому на початок окупації було 17 років, залучався до примусових робіт на виноробному заводі, де він та його родичі працювали до війни.

«В августе 42 года меня вместе с другими рабочими (8 человек) отправили в Ливадийский винподвал для давки вина из нового урожая. Жили и работали на территории винподвала, еду готовили сами, продукты нам давали. За территорию не пускали. Проработали там до ноября 42 года. Впоследствии меня к виноделию не привлекали, в 1943 году с группой молодежи отправили в Германию. По пути в г. Констанца сбежал. С приходом Кр.[асной] армии к в.[оинским] частям не явился, т.к. уже было известно татары из Крыма выселены. [...] В 1946г. меня выловили и осудили по ст. 58 на 10 лет. В 1994 году меня реабилитировали»⁹.

Ця біографія ілюструє застосування кількох стратегій виживання однією людиною в залежності від обставин. Спочатку він підлаштовується під ситуацію, потім чинить активний спротив та не підкоряється встановленим правилам, що мали загрозу для його життя, потім знов змушений підкорюватися обставинам.

Таким чином, виживання будь-якою ціною в умовах окупації було можливим у дуже вузьких рамках вибору. Конфлікт фізіологічних та соціальних понять про стратегії виживання людини у надзвичайних обставинах демонструє хибність використання шаблонних форм для опису різноманітних проявів активності або пасивності людей в умовах окупаційного режиму.

---

¹ Див., наприклад: *Беляева Л.А.* Стратегии выживания, адаптации, преуспевания // Социологические исследования. — 2001. — № 6. — С. 44–53.

² Докладніше див.: А. Галицкая «Функциональные состояния и стратегии выживания» // http://socio-nics.kiev.ua/trib_c/trib-14/.

³ Колекція листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення» в Інституті історії України НАНУ. Справа 23-1997.

⁴ Там само. Справа 32-1998.

⁵ Там само. Справа 25-2000.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Справа 19-2000.

⁸ Там само. Справа 15-2000.

⁹ Там само. Папка VI-2002, № 07/1297.

В статье проанализированы различные способы выживания в нацистских лагерях и тюрьмах в оккупированной Украине, представленные самими

бывшими узниками через 60 лет после событий. Рассматриваются не только различные варианты спасения, но и контекст презентации собственной судьбы автором письма.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская оккупация, нацистский лагерь, узник лагеря, стратегии выживания, интерпретация событий в воспоминаниях

The paper analyzes the various ways of survival in Nazi concentration camps and prisons in the occupied Ukraine, represented by the former prisoners, 60 years after the events. We consider not only the various options for salvation, but the presentation and context of their own destiny author of the letter.

Keywords: World War II, Nazi occupation, the Nazi camp, a prisoner of camp, survival strategies, interpretation of the events in flashback.